

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LIV

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџиан-Премк, др Ирена Грицкаји, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Живојин Сџанојчић, др Свешозар
Сџијовић, др Срејко Танасић, др Драго Ћујић, др Егон Фекеше*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1998

ИРЕНА ГРИЦКАТ
(Београд)

ПОТЕНЦИЈАЛ У СЛУЖБИ ИСКАЗИВАЊА ХАБИТУАЛНОСТИ — и неколико напомена поводом ове конструкције —

Изнета је претпоставка да је у српском кондиционалу (аорист глагола *бити* + партицип перфекта актива) и у српском хабитуалу (исти синтаксички састав) примарни заједнички чинилац лежао у интенционалности, у намери да се нека радња врши одн. изврши.

Реченична конструкција типа „Сваког јутра он би пошао у куповину па би се брзо вратио“ (или само: „Он би пошао у куповину па би се брзо вратио“) са значењем уобичајености, навике, понављања, и то пре тренутка говора, даје повода да се размотри питање зашто се овај садржај тако уобличава. Уједно ће се споменути да ово није једини начин изражавања тзв. хабитуала на нашем језичком подручју, а на крају ће се укратко проговорити и о једној принципској страни проблема, о неким појавама карактеристичним при употреби помоћних глагола.

Колико је познато, није дат коначан одговор на питање због чега облик који је једнак кондиционалу ствара у одговарајућем контексту семантику протеклог понављања.¹

Логична је претпоставка о заједничком пореклу уобличења „аорист глагола *бити* + партицип перфекта актива“ за исказивање како погодбеног начина тако и ове врсте хабитуала. Док је оваква форма кондиционала раширена у словенским језицима, иста форма са значењем понављања у прошлости специфична је за српски језик. Управо због евидентне раширености кондиционалне употребе наведеног облика и територијалне сведености једног његовог додатног значења, закључује

---

¹ Сама та појава помиње се, у нашој стручној литератури, у општим граматичким прегледима одн. уџбеницима. В. још: М. Радовановић, *Потенцијал II у српскохрватском језику*, Зборник за филологију и лингвистику XXI/1, Нови Сад 1978, где на стр. 161. има речи и о потенцијалу I у вези с нашом темом; М. Ивић, *Начини на које словенски глагол овременје понављани радњи*, зборник: *Lingvistički ogledi*, Београд 1983, у чланку (стр. 37-56) на неколико места; С. Халиловић, *Хабитуал у иштокавском дијалекту*, Књижевност и језик, Београд 1985/1-2, стр. 51-55.

се да српска хабитуална семантика представља млађи огранак кондиционала.

Заједнички чинилац тих двеју иначе неистоветних садржина у истом уобличењу, у потенцијалу, по нашем мишљењу лежи у елементу интенционалности, перспективе, претпостављене сукцесије; а то је после еволуисало у једном језички широко прихваћеном смеру, и у другом, изолованијем.

Старословенски и, очигледно, општесловенски облик за исказивање условљености градио се у раним епохама уз помоћ оптативне форме глагола *bъiti*: *bimъ*, *bi*, *bi*, *bimъ*, *biste*, *bq* (доводи се у везу са индоевропским, затим са грчким оптативним формама). Поступно се помоћни глагол у тој парадигми почињао укрштати са оним обликом који познајемо као аорист глагола *вѣти*.² У тако направљеном „аориском потенцијалу“ наглашенија оптативност је очигледно изблеђивала, те се ова донскле преиначена синтаксичка целина устаљивала као општеприхваћени кондиционал — коме тај елемент „жељености“ и перспективе, разумљиво, није ни даље био стран.

Покушаћемо да реконструиремо ова значењска кретања, и то све до данашње хабитуалне семантике.

Појачану оптативност можемо пратити, како у архаичнијем „Нека би било срећно“ и сл., или у старом имену *Дабѣжив*, тако и у савременом изражавању, као што је, нпр., ово: „Ја бих, ја бих радо приступио том покрету, али сам дао часну реч да нећу“ (разговорно; и даљи примери су разг.). Постепено прелажење из приметније оптативности у кондиционалност (сродну са њом!) замишљамо помоћу примера као што је овакав: „Предузеће је понудило помоћ која би се састојала од намирница и одеће“. Ту постоји моменат намере, изгледа да се нешто организује, али истовремено и непотпуне извесности остварења, која значењски гравитира ка неком условљавању.

Прелазећи на усмереност тог истог облика, који се усталио као кондиционал, према хабитуалности, замислићемо опет поступне значењске измене, и илустроваћемо их даљим савременим примерима. Ево најпре један обичан пример, из кога се да закључити како су трајни перфекат и кондиционал у значењу трајања у прошлости готово истозначни; само ипак треба да се протумачи из чега проистиче тенденција ка употреби кондиционала: „И све док смо / док бисмо седели тамо, они су изводили своје мађионичарске тачке“. Разлика између та два решења је у томе што се код примене кондиционала јавља отприлике овакав подтекст: све док смо још имали намеру, док је било неких побуда или

² О томе се говори у многим граматицама старословенског језика. Наводимо: Н. М. Јелкина, *Старославјанский язык*, Москва 1960, стр. 190–191; Ј. Хам, *Staroslavenska gramatika*, Загреб 1970, стр. 179–180; П. Ђорђић, *Старословенски језик*, изд. Матица српска 1975, стр. 199–200 — где се то изричито наглашава.

услова да тамо останемо, да седимо, они су нам изводили своје мађионичарске тачке.

Ни даљи развој према семантици поновљивости није тешко да се разуме. Једнократност и виšekратност у њој могу се узајамно замењивати.

„Пошто би он на том скупу прочитао правила, свима су даљи поступци постали јасни“. У питању је (овде) једнократни акт читања правила, а подтекст се може представити овако: пошто је читач испунио оно што је намерио, када су се услови за то остварили те је он прочитао шта је имао, будући поступци су свима постали јасни. Међутим, исти читач је могао на том скупу и дуже да чита, и да чита разна правила са прекидима, па да их понови и на више скупова, дакле: „Пошто би он на том скупу / на тим скуповима прочитао / читао правила, свима су даљи поступци постали / постајали јасни“. А исти овај семантички чинилац могао је, разуме се, да се оствари и у главној реченици. Поступцима је на тај начин било омогућено да постану јасни, испуњавали су се услови да постају јасни, те се ово трансформисало у: постали би / постајали би јасни.

Таква кондиционираност односно уобличена кондиционалност све је више улазила у употребу: од прошле омогућености збивања ка прошлој реализованости.

Ево још неких обележја у оквирима дате тематике, поводом употребе свршеног и несвршеног вида — сада у дружичијем аспекту овог питања.

У основном типу српског хабитуала видска разлика код партиципа употребљеног глагола практично је неутралисана. „Сваког јутра он би полазио у куповину“ и „Сваког јутра он би пошао у куповину“ може се казати у потпуно истом значењу, чак и када би се наглашавао тек започети па прекинути чин: „Сваког јутра он би полазио ... али би се већ после првих корака зауставио“. И овде може подједнако да се употреби и *полазио* и *пошао*, као, даље, и *заустављао* и *зауставио*, што ће рећи да су могуће „четири комбинације“. У многим случајевима лексички постојећи свршени вид иступа као замена, као парњак за непостојећи несвршени, без разлике у интерпретацији реченог: „Он би сваки пут уђутао“, „Он би после устајања редовно презалогарио“ и сл., пошто се не употребљава *уђутивао, *презалогаривао. Разлог томе што је вид у *оваквим* синтаксичким положајима небитан лежи у „неиндикативности“ ове категорије, као што и иначе бива у таквој врсти синтаксичких појава: „Хајде, крени већ једном“ — „Хајде, крећи већ једном“.

Али уколико је реченица са хабитуалом у допунском односу према основној, глаголски вид се подређује смислу повезаности та два исказа. Исправно је „Кад год би устао / устајао, погледао би одмах на сат“, али никако (или веома некоректно) „Чим би устајао, погледао би одмах на сат“ (треба: устао); „Тек што би устао, сетио би се“ (никако: устајао). У овим случајевима, без обзира на иначе обухватну поновљивост, једно од зби-

вања је експлицитно ограничено на свршен чин (макар се он *као свршен* понављао); везници *чим*, *тјек* информишу и упућују у том правцу.

Употреба кондиционала за исказивање пређашње поновљивости потврђена је у Рјечнику ЈАЗУ у Даничићевој обради глагола *биџи* *будем* под II 3. б. у старим примерима једино са западнијих територија, јер у српскословенској и старој српској писаној традицији коју је Даничић ексцерпирало није било контекстуалних прилика за такву, у суштини дескриптивно-наративну употребу глагола. Стога је немогуће пратити и доказивати еволуцију која би овом достигнутом ступњу претходила.³

У чланку С. Халиловића⁴ изнета су запажања о томе да се понављање у прошлости (по уобичајеном реду како аутор наглашава) може изразити приповедачким потенцијалом (тако он назива нашу проблематику); затим, приповедачким императивом „Ја донеси ...“ и квалификативним презентом „Ја донесем ...“ — што, иначе, не представља синтактизовани него само контекстуализовани хабитуал. Даље аутор показује тзв. „никшићки хабитуал“: „Шћаше он дођи“, и „босанско-херцеговачки“: „Ја би дођи“, „Он би истуци и мени донеси“.⁵ Додаје се да се овде каткада чува стари облик трећег лица множине „Дођи бише они“, као, уосталом, и савремени облик првог лица множине „Кад бисмо отићи на сијело ...“. Видимо, дакле, да је, с једне стране, очувана пуна променљивост глагола *биџи* — „дођи бише“, а с друге, уопштава се *би* — „ја би дођи“. Један од додатних закључака био би овај: када реч — овде глагол *биџи* — не функционише у некој од својих примарних служби, може, услед десемантизовања, долазити до њене петрификације, до улоге обичне партикуле. Као пример нека послужи детаљ из руског језика: *бы* у кондиционалу постало је речца, више него у стандардном српском где се још већином чувају морфолошки облици тог помоћног глагола (осим *бише*, које је, уосталом, готово нестало и из правог аориста, иначе слабо употребљивог када је тај глагол у питању). Та се речца у руском може понављати чак и без икакве функције: „Мне *б* очень хотелось *бы* выйти на прогулку“ (разг.).

³ У семантички удаљеној али ипак не сасвим искљученој вези са овим што је речено о интенционалности приликом формулисања прошлог понављања, а што је типично за српски језик, налази се — опет српска граматичка црта! — можда и казивање о прошлим радњама помоћу будућег времена. (Поновљивост ту није у питању.) На пример: „А он ће на то рећи: за данас смо готови, те смо се сви разишли“. Употребљено време је измештено из свог системског амбијента, али је и за то морало да буде разлога. То би било нешто слично раније наведеном, латентном, наумљеном као предстојеће и затим оствареном: он је учинио оно што му је била намера, што је уследило — закључио је састанак.

Ово је само хипотеза у склопу уопштенијег размишљања о неким значењским флукуацијама.

⁴ В. фусн. 1.

⁵ Императив у оваквој служби постоји и у македонском језику. В., нпр., Б. Конески, *Историја на македонскиот јазик*, Скопље 1965, стр. 149; И., *Грамајтика на македонскиот литературен јазик*, Скопље 1967, стр. 419.

При исказивању хабитуалности, видели смо, употребљава се у неким говорима и *хѡеѡѡ* (шћаше он дођи). О разноврсним службама глагола *хѡеѡѡ* уопште, посебно о његовим улогама у разним модалним значењским варијацијама, има много података у стручној литератури, специјално у вези с балканским словенским ареалом. Појава о којој је реч исто тако постоји у македонском са својим специфичностима, и глагол *хѡеѡѡ* се ту такође употребљава, како у кондиционалном, тако и у хабитуалном значењу.⁶ Облици тог глагола доживљују овде аналогну петрификацију на какву је ukazано поводом српског (и руског) *биѡѡ*. Позната је употреба непроменљивог *ће* понегде на српским територијама, у македонском је уопштено *ке* (у бугарском *це*).

Занимљиво је да се наведе како, на пример, у енглеском језику облик *would*, тј. пређашње време од *will* = хтети, служи у исте две сврхе — за изражавање понављања („Every morning he would get up and would buy a loaf“), и за грађење кондиционала („He would go for a walk, but...“). — Ова појава би такође потврдила нашу напред изнету претпоставку о заједничком фактору интенције код кондиционалности и код хабитуалности.⁷

*

Резимирајући неколико асоцијација до којих се дошло поводом теме наведене у наслову, рећи ће се још ово. Неки од највише употребљаваних, управо базичних помоћних глагола (и не само у словенским језицима) природно су морали некада да улазе у своје помоћне функције испрва са основним значењима. Такво значење највише је изблеђивало у глаголу *биѡѡ* (у његовом најпримарнијем значењу егзистенције ницала је нијанса настајања, надолажења). Семантика перспективности, предвидљивости, тежње ка нечем, омогућавала је неке службе глаголу *хѡеѡѡ*, свакако службу футура тамо где се футур са њиме градио, а затим се она растакала даље. Најзад, и глагол *имѡѡѡ*, веома заступљен као помоћни у романској и германској конјугацији, почео је да стиче значењске присенке пребивања радње (са чијим се именом конјугирао) у области субјектових интересовања, што се после ширило у различитим правцима, између осталог и на семантику постојања уопште (у српском: „Тамо има једно забито село“). У овом глаголу такође се јавља код нас

⁶ В.: Б. Конески, *Историја ...* (фусн. 5), стр. 150, 171; И., *Граматика ...* (фусн. 5), стр. 419–420; М. Ивић, *Македонски глаголски облици за овременавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским*, Македонски јазик XXXII–XXXIII, Скопље 1982, стр. 259–261.

⁷ Илустрације ради за оно што је доведе речено навешће се грчка партикула *ѡѡ* (која по етимологији нема везе ни са једним помоћним глаголом, в., нпр., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque — Histoire des mots*, par P. Chantraine, Париз 1968, на стр. 82), а она служи подједнако и за кондиционал и за хабитуал (поред других служби), о чему се сазнаје из граматика грчког језика.

зачетак спомињане петрификације, преласка у партикулу: „Има одмах да дођеш“ и сл.

Током развоја апстрактнијих значења, у речима настају разноврсне метафоре и друге измене у аспектима њиховог семантичког прихватања приликом језичке комуникације. Глаголи који су постали помоћни (а то смо укратко показали на глаголу *биџи*) зато су и постали то јер је у њиховој значењској основи (егзистенција; воља; поседовање) управо било могућности за неједнолинијско и чак, могло би се рећи, непредвидљиво разграновање даљих садржаја и даљих служби. Повезано с тим еволуисали су и граматички спојеви у које су они уносили своје учешће.

Резюме

Ирена Грицкат

ФОРМА ПОТЕНЦИАЛИСА КАК ВЫРАЖЕНИЕ ПРИВЫЧНОСТИ ДЕЙСТВИЯ — и несколько замечаний по поводу данной конструкции —

Автор попытался дать ответ на вопрос — почему сербское условное наклонение типа „Он *би пошао* у куповину, али није могао“ и сербский хабитуалис (повторное, привычное действие в прошлом времени) типа „Сваког јутра он *би пошао* у куповину, па би се брзо вратио“ имеют одинаковую синтаксическую форму. Причина, вероятно, заключается в том, что их первичный общий признак состоял в элементе желательности, намерения исполнить задуманное. В первом случае начал преобладать фактор мыслимости и возможности, а во втором схожий с ним фактор реального исполнения, после чего само исполнение могло быть воспринятым как повторяющееся в прошедшем времени.

Вспомогательные глаголы — в данном случае сербское *биџи*, но это относится и к другим вспомогательным, и в разных языках, осуществляют свои роли в разнообразных грамматических направлениях, и при этом нередко „петрефицируются“ (русское *бы, б*), превращаясь в частицы.